

Ганна Титаренко

аспірант кафедри європейської інтеграції
ОРІДУ НАДУ при Президентіві України

Іван Усатюк

доцент кафедри європейської інтеграції
ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, к.і.н., доцент

БИОМЕТРИЧНИ ПАСПОРТИ ЯК ЗАСІБ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті висвітлюється проблема впровадження біометричних паспортів в Україні як засіб державного регулювання міграційних процесів з урахуванням досвіду іноземних держав у даній сфері.

Ключові слова: біометричні документи, паспорт громадянина, біометричний паспорт, Єдиний державний демографічний реєстр, міграційні процеси, біометрична аутентифікація, ідентифікація.

Hanna Titarenko, Ivan Usatyuk

BIOMETRIC PASSPORTS AS A MEANS OF REGULATING MIGRATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES

The paper highlights the problem of introducing biometric passports in Ukraine as a means of state regulation of migration processes on the experience of foreign countries in this area.

Keywords: biometric documents, passport, biometric passport, Unified State Register of demographic, migration, biometric authentication, identification.

Анна Титаренко, Иван Усатюк

БИОМЕТРИЧЕСКИЕ ПАСПОРТА КАК СРЕДСТВО РЕГУЛИРОВАНИЯ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И УКРАИНСКИЕ РЕАЛИИ

В статье освещается проблема внедрения биометрических паспортов в Украине как средство государственного регулирования миграционных процессов с учетом опыта иностранных государств в данной сфере.

Ключевые слова: биометрические документы, паспорт гражданина, биометрический паспорт, Единый государственный демографический реестр, миграционные процессы, биометрическая аутентификация, идентификация.

У процесі інтеграції України в Європейський Союз і намагання перейняти кращий європейський досвід здійснюються спроби впровадити біометричні документи, уніфіковані з іншими країнами Європи. До таких документів, насамперед, належить паспорт громадянина України з електронним носієм, в якому міститься ідентифікаційна інформація про біометричні дані його власника.

Такі спроби є важливими для забезпечення вільного та безпечного пересування громадян України за межами своєї держави. Обов'язковою умовою впровадження біометричних паспортів є також виготовлення таких ідентифікаційних документів, які б відповідали вимогам європейських стандартів та сприяли спрощенню процедури оформлення під час перетину українськими громадянами кордону, а також реєстрації їх за місцем проживання на території України. Такі документи є найбільш захищеними від підробок та унеможливають користування ними будь-якою особою, окрім власника. Наявність цього документа дає можливість забезпечити особисті майнові, трудові, соціальні та політичні права громадянина України, суттєво підвищити захищеність суспільства від проявів злочинності та тероризму, захистити нашу країну від нелегальних мігрантів [1, 16].

Введення біометричних паспортів також є однією з умов реалізації Плану дій з візової лібералізації (далі – ПДВЛ), наданого ЄС Україні 22 листопада 2010 року. Даний документ містить вичерпний перелік умов та критеріїв, підтверджених відповідними органами ЄС,

виконання яких надало б можливість скасувати візові вимоги для громадян України. ПДВЛ складається з чотирьох основних блоків: безпека документів, включаючи біометрику; нелегальна міграція, включаючи реадмісію; громадський порядок та безпека; зовнішні відносини та фундаментальні права [9].

Відповідно до набутого чинності 6 грудня 2012 року Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [5], біометричні паспорти мали б уже видаватися українським громадянам з 1 січня 2013 року, проте дане питання досі залишається практично нереалізованим. Попередня влада України називала різні причини цього, посилаючись на безліч проблем, у тому числі відсутність спеціальної інфраструктури, обладнання та відповідних коштів, а також на відсутність низки нормативно-правових актів, які б мали регламентувати технічні описи біометричних паспортів і порядок їхнього оформлення та видачі.

Упродовж останніх років окремі аспекти проблеми впровадження біометричних документів в Україні розглядали в своїх наукових публікаціях як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Серед них О. Малиновська, Л. Патик, О. Сушко, І. Сушко, Я. Янушевич та інші. Однак, аналіз їхніх наукових розробок та зарубіжної наукової літератури з даного питання дає підстави

констатувати, що в них, незважаючи на вагомі теоретичні й прикладні надбання технічного, юридичного, криміналістичного спрямування, проблема впровадження біометричних документів в Україні з точки зору науково обґрунтованих комплексних і цілеспрямованих державних заходів щодо її розв'язання практично не розглядалася на жодному з наукових рівнів.

➤ Мета статті – здійснити аналіз закордонного досвіду впровадження біометричних паспортів та можливості його застосування в Україні для державного регулювання міграційних процесів.

➤ Кожна держава для її нормального функціонування потребує регулювання та здійснення контролю за переміщенням населення. З цією метою була створена паспортна система, діяльність якої урегульована правовими нормами, що стосуються суспільних відносин, пов'язаних із проживанням і пересуванням громадян з однієї місцевості в іншу, їх обліком і впорядкуванням, видачею відповідних документів, що посвідчують особу та забезпечують її права. Поряд з цим, паспортна система є вагомим важелем боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку і державної безпеки.

Як відомо, кожне суспільне явище має свою історичну спадщину, аналіз якої дає можливість виявити основні віхи й тенденції його розвитку.

Паспортна реєстрація українського населення має глибокі історичні коріння [15, 46]. Документи, що посвідчують особу, на українських землях почали видавати ще в XV столітті як захід проти волеюг та жебраків. Трохи пізніше, у 1719 році, цар Російської імперії Петро I ввів документ під назвою «Проїжджа грамота». Окрім того, що цей документ контролював пересування населення, він забезпечував контроль за сплатою податків та виконанням військового боргу. На початку XX століття паспорт став схожим на сучасний і мав назву «Паспортна книжка». До речі, тогочасні паспорти мали різноманітну форму і носили їх складеними або скрученими. У паспортах обов'язково зазначалося віросповідання його власника. Якщо людина була неграмотною, то до її паспорта вписувалися ознаки – зріст, колір волосся чи очей. Після 1914 року паспорт набув вигляду книжки на 32 сторінках, з яких 20 сторінок залишалось для позначки про сплату податків.

У 1917 році паспортна система була скасована радянським урядом, але вже в 1919 році були введені обов'язкові трудові книжки, які фактично й були паспортами. Унікальним був паспорт Української Народної Республіки, який виконував дві функції – внутрішнього та закордонного характеру. Текст у цьому паспорті був написаний українською, французькою та німецькою мовами.

Паспортна система в Радянському Союзі була відновлена в 1932 році. Паспорт того періоду був всього на 8 сторінках з фотографією та інформацією про соціальний статус його власника. Аж до кінця 1950-х років не отримували паспорти колгоспники. Вони не мали права переїжджати на інше місце проживання з 1935 до 1974 року. Процес встановлення єдиної паспортної системи в СРСР закінчився в 1974 році. Паспорт з червоною обкладинкою та серпом і молотом на ній став основним посвідченням особи в Радянському Союзі [15].

Із здобуттям Україною незалежності певний час діяла паспортна система Радянського Союзу. Паспорт громадянина України було введено рішенням Верховної Ради в 1993 році. Сьогодні йдеться про введення нового біометричного паспорта з електронним чіпом.

Біометричний паспорт уже давно визнаний одним із надійних інструментів для ідентифікації особи, яка виїжджає за кордон, та регулювання міграційних потоків, оскільки такий документ містить інформацію про людину, яку неможливо сфальсифікувати.

Звернемося до історії виникнення та розвитку біометричних паспортів. Після трагічних подій 11 вересня 2001 року у Сполучених Штатах Америки світ змушений був переосмислити питання безпеки та управління міграційними процесами.

За ініціативою Всесвітньої організації цивільної авіації (далі – ICAO), починаючи з 2003 року провідні держави світу приступили до поступового впровадження документів, що містять електронні носії інформації. Окрім поліграфічних елементів захисту від підроблення, такі документи мають також електронний захист, оскільки вся інформація, що зазначена в документі, дублюється в електронному вигляді й може бути зчитана за допомогою спеціального обладнання.

Окрім базової інформації, що й раніше вносилися до документів, які посвідчують особу, на вбудований електронний носій вноситься також інформація про біометричні дані власника документу, що дозволяє ідентифікувати людину та унеможливує використання документу будь-якою іншою особою. Основними біометричними даними при цьому вважають оцифровані зображення обличчя та підпис. В залежності від національного законодавства, на електронний носій також можуть вноситися додаткові біометричні дані – відбитки пальців, зображення райдужної оболонки ока тощо. Саме через можливість внесення до документу біометричних параметрів власника документи з електронним носієм інформації називають біометричними.

Біометричні паспорти набувають все більшого поширення у світі. Відповідно до даних ICAO, більше 90 країн з 193 держав-членів ООН в даний час видають такі документи, ще більше двадцяти держав готові до впровадження таких документів у найближчі роки [16].

Звернемося до способів біометричної аутентифікації в країнах світу. У країнах ЄС впровадження в обіг проїзних документів здійснюється на підставі Правил із заходів безпеки та біометричної аутентифікації, прийнятих резолюцією Ради Європи від 13 грудня 2004 року за № 2252/2004.

На сьогодні в країнах Європи, Ізраїлі та США поширеними є два способи біометричної аутентифікації: за відбитками пальців та за двомірним зображенням обличчя.

Біометрична аутентифікація за відбитками пальців вважається найбільш точною, а за двомірним зображенням обличчя – може застосовуватись навіть негласно.

Крім високої надійності, на користь цих двох способів біометричної аутентифікації також свідчить можливість їх використання практично в кожній країні. Адже навіть у разі відсутності в тій чи іншій країні бази даних щодо проїзних документів в якості джерела порівняльних зразків для верифікації чи ідентифікації їх пред'явників можуть виступати наявні бази даних кримінальної інформації, в яких зазвичай містяться як відбитки пальців, так і двомірні зображення обличчя осіб, причетних до вчинення правопорушень.

Наведені способи біометричної аутентифікації вже сьогодні застосовуються у Великобританії, Ізраїлі, Латвії, Молдові, Німеччині та США. У Колумбії біометричну аутентифікацію здійснюють лише за відбитками пальців, у Греції, Норвегії та Фінляндії – лише за двомірним зображенням обличчя. У Греції та Фінляндії з червня

2009 року розпочато запровадження біометричної аутентифікації за відбитками пальців, а в Чехії – і за відбитками пальців, і за двомірним зображенням обличчя.

У країнах ЄС розширення практики застосування біометричної аутентифікації пов'язується із запровадженням обов'язкової біометричної аутентифікації іноземців (негромадян ЄС) при отриманні ними шенгенських віз. Відбитки 10 пальців розпочато відбирати в іноземців при отриманні ними шенгенських віз для подальшого централізованого зберігання в базі даних ЄС VIS.

Практика обов'язкової біометричної аутентифікації іноземців при отриманні ними віз або при в'їзді на територію країни на сьогоднішній день має місце у Великобританії, Ізраїлі та США. При цьому, якщо у Великобританії скануються всі 10 пальців, а в Ізраїлі – лише вказівні, то в США – як вказівні (пункти пропуску через державний кордон), так і всі 10 (дипломатичні установи за кордоном).

У найбільших пунктах перетину державного кордону Німеччини функціонують пілотні проекти з перевірки власників віз за відбитками пальців і двомірним зображенням облич (проект BioDev).

Іншим важливим аспектом застосування біометричної аутентифікації за відбитками пальців і двомірним зображенням обличчя є дотримання міжнародних стандартів, перш за все прийнятих ICAO.

У сфері біометричної аутентифікації за відбитками пальців це стандарти: ICAO NTWG, NISTIR 6529 CBEFF, ISO/IEC FCD 19794-2, ISO/IEC 19794-4, ANSI/NIST-ITL 1-2000 Standard; у сфері біометричної аутентифікації за двомірним зображенням обличчя – ICAO NTWG та ISO/TEC FCD 19794-5.

Останнім часом поступово набуває поширення біометрична аутентифікація за райдужною оболонкою ока. Подібна практика вже має місце у Великобританії та Німеччині. Так, у рамках проекту «Trusted Traveler» («Надійний мандрівник») у найбільших пунктах перетину державного кордону Великобританії здійснюється додатковий контроль осіб, які в'їжджають на територію цієї країни, за вказаною біометричною характеристикою.

У Німеччині даний спосіб біометричної аутентифікації застосовується лише в міжнародному аеропорту м. Франкфурт. Такий контроль може здійснюватися лише гласно, але, на відміну від перевірки за відбитками пальців, він не викликає в особи, яка перевіряється, асоціацій з перевіркою потенційних порушників, а тому сприймається нею значно спокійніше [11].

У Великобританії, Колумбії, Латвії, Німеччині, США та Фінляндії поширеною є практика біометричної аутентифікації як своїх громадян, так і окремих категорій іноземців (громадян інших держав та осіб без громадянства, яким видано візи; осіб, яким надано дозвіл на постійне проживання; біженців). Натомість у Греції, Молдові та Чехії запроваджено біометричну аутентифікацію лише власних громадян, в Ізраїлі та Норвегії – лише іноземців [11].

Як зазначалося вище, здійснення біометричної аутентифікації є можливим завдяки використанню спеціальних носіїв інформації – мікрочіпів, вмонтованих у ті чи інші проїзні документи.

Інформація на мікрочіп записується державним органом, уповноваженим видавати ті чи інші документи (Офіс з питань громадянства та міграції Латвії, Ідентифікаційна та паспортна служба Великобританії, Управління міграції Великобританії, Норвезький директорат імміграції тощо), та захищається за допомогою елек-

тронного підпису посадової особи відповідного органу (пасивний захист), а також за допомогою управління доступом за базовим та розширеним ступенями.

В основному на мікрочіп записуються: відомості про сам проїзний документ; відомості про власника проїзного документа; біометричні дані власника проїзного документа (британські, грецькі, латвійські, молдовські, німецькі, норвезькі та чеські паспорти) чи посилення на місце їх розміщення у відповідній базі даних (американські та британські візи, колумбійські паспорти та візи).

Для перевірки за біометричними характеристиками осіб, які в'їжджають на територію країни, можуть використовуватись наступні бази даних: бази даних біометричної інформації (Великобританія, Греція, Ізраїль та Норвегія); бази даних кримінальної інформації, наприклад, Automatic Fingerprints Identification Systems – автоматизовані системи ідентифікації відбитків пальців (Колумбія, Німеччина та США); бази даних і біометричної, і кримінальної інформації (Латвія, Фінляндія).

У той же час, у Чехії біометричні відомості зберігаються в базі даних лише впродовж 60 днів після їх запису на мікрочіп, після чого вони знищуються [11].

У зв'язку з простотою перевірки відповідності обличчя пред'явника двомірному цифровому офіційного власника проїзного документа спеціальні прилади для контролю цієї біометричної характеристики особи переважно не застосовуються.

Проте в міжнародному аеропорту міста Рига (Латвія) Служба охорони державного кордону цієї країни випробує експериментальну систему контролю осіб за двомірним зображенням обличчя.

Для перевірки пред'явників проїзних документів за відбитками пальців у Великобританії, Ізраїлі та США застосовуються спеціальні сканери.

У Європі вважають, що, крім більш високого ступеня безпеки, біометричні документи дають громадянам ще й більш високий рівень комфорту. Наприклад, в Німеччині електронні посвідчення особи забезпечені функцією автоматичної онлайн-аутентифікації. В Берліні пройшла тестування онлайн-процедура реєстрації автомобілів.

Щоб скористатися новою можливістю, потрібно помістити свій паспорт-картку в спеціальний зчитувальний пристрій, підключений до комп'ютера. В такий спосіб громадяни ФРН можуть по інтернету вирішувати свої питання в держустановах. Скажімо, подавати податкові декларації. З часом число держпослуг, доступних в режимі он-лайн, буде збільшуватися, обіцяють в німецькому уряді. В німецькі біометричні паспорти відбитки пальців вносяться за бажанням, а от зріст та колір очей громадянина вказується в обов'язковому порядку.

Країни Азії біометричні документи взяли на озброєння раніше, ніж держави Європи. Однією з перших країн світу з впровадження системи електронних посвідчень особи став Пакистан, випередивши навіть США. З 2004 року громадянами Пакистану отримано більше семи мільйонів біометричних паспортів. В азіатських країнах підходять до цього питання з властивою для місцевого менталітету безкомпромісністю. Наприклад, в Узбекистані в разі ухилення громадянина від процедури зняття відбитків пальців рук паспорт йому просто не видається [11].

За словами експертів, в державах Сходу настільки завзято впровадження біометричних документів вважається чи не єдиним дієвим засобом у боротьбі з нелегальною міграцією та різними підпільними екстремістськими угрупованнями. При сучасних технологіях «сфабрикувати» звичайний паспорт не складає труднощів. А ось документ з мікрочіпом, в якому, крім

фотографії, містяться ще й відбитки пальців, дозволяє майже зі стовідсотковою гарантією ідентифікувати його власника. Скористатися чужим паспортом, замінивши фотографію, не вдасться через те, що всі особисті дані продубльовані в чіпі, що дозволяє легко визначити підробку [16].

Українське суспільство в цілому не ставить під сумнів необхідність впровадження в країні біометричних паспортів, творчо залучаючи до цієї справи кращий зарубіжний досвід. Однак попередні владні структури України на всіх рівнях, посилаючись на безліч проблем (відсутність спеціальної інфраструктури, обладнання та відповідних коштів, низки відповідних нормативно-правових актів тощо), не спромоглися забезпечити чіткий державний механізм для втілення в життя надто важливого питання, що має велике політичне, правове та соціальне значення, відтермінуючи його на невизначену перспективу.

В нових непростих умовах, що склалися нині в Україні, народні депутати переформатованого українського парламенту планують уже в 2015 році внутрішні паспорти українських громадян замінити на пластикові посвідчення особистості, а також забезпечити добровільне отримання біометричних паспортів для закордонних поїздок.

У Верховній Раді було зареєстровано законопроект про посвідчення особистості та документах, що дають право на виїзд за кордон. Цей проект закону розроблений групою народних депутатів із більшості парламентських фракцій для завершення першої фази Плану дій з лібералізації візового режиму з Євросоюзом.

За словами одного з ініціаторів законопроекту народного депутата Валерія Пацкана, закон дозволив би практично готуватися до скасування віз із Євросоюзом і скасує корупційні механізми, що були створені при видачі біометричних паспортів раніше. Документ, зазначає народний депутат, дозволить зекономити біля 800 млн. грн., виділених раніше на програму створення Єдиного державного демографічного реєстру (ЄДДР).

Одним із головних нововведень законопроекту є скасування ЄДДР, замість якого створять 10 локальних реєстрів документів особистості. Розпорядження реєстрами буде передано центральним органом влади на місцях, при цьому для передачі інформації з них необхідне рішення суду. ЄДДР було створено для збору електронних баз особистих даних при видачі біометричних паспортів. Сам закон про видачу документів було підписано президентом Віктором Януковичем у листопаді 2012 року та передбачає добровільну заміну паспортів.

За словами виконавчого директора Української Хельсінської спілки з прав людини Володимира Яворського, в нинішньому вигляді ЄДДР збирає абсолютно всю інформацію – починаючи від особистих та закінчуючи фінансовими та медичними відомостями. Він пояснив, що локальні реєстри документів не будуть містити особистих даних українців, а лише інформацію про те, що вони отримані та знаходяться у відповідному документі.

8 серпня 2014 року Президент України Петро Порошенко підписав Закон №1601-VII «Про внесення змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус»», яким дозволяється внесення до біометричних закордонних паспортів відбитків пальців рук.

Згідно із Законом, відбитки пальців рук визначаються як одні з основних біометричних даних особи та

будуть вноситись на безконтактний електронний носій документів для виїзду за кордон, що дозволить ідентифікувати особу при перетині кордонів.

Закон створює правові підстави для відцифрування відбитків пальців рук і внесення їх на безконтактний електронний носій паспорта громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичного паспорта України, службового паспорта України, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон і проїзного документа біженця.

Даний документ дозволить забезпечити виконання рекомендацій європейських фахівців щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, відповідно до якого відбитки пальців рук ідентифікуються як один з найважливіших біометричних показників та будуть вноситись до безконтактного електронного носія для виїзду за кордон, за яким і буде встановлена особа людини [10].

☞ На основі наукового вивчення проблем, що висвітлені в статті, можна сформулювати кілька основних висновків.

По-перше, оскільки посилення міграційних потоків як з України, так і в межі її території останнім часом спричиняє значні проблеми для нашої держави, псує її відносини з країнами-сусідами, становить загрозу національній безпеці, то у якості ефективного кроку протидії цим процесам, як засвідчує досвід багатьох країн світу, є введення для громадян біометричних паспортів.

По-друге, процес впровадження в Україні біометричних паспортів має спиратися не лише на врахуванні аналогічного зарубіжного досвіду, а й на власній історії паспортної реєстрації українського населення.

По-третє., успішне запровадження в Україні біометричних паспортів не можливе без суттєвого підвищення ефективності в даному напрямі державної політики. Саме ця теза висновків відкриває чимало напрямів щодо подальших науково-теоретичних і практичних пошуків розв'язання порушеної проблеми.

Література.

1. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План Дій з лібералізації візового режиму [Електронний ресурс] Режим доступу: http://novisa.com.ua/ua/action_doc/?action_doc_id=60.
2. Біометрія як універсальний спосіб ідентифікації людини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://babyukh.clan.su/publ/1-1-0-4>.
3. Енциклопедія державного управління: у 8 томах /Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011.
4. Патик Л. Л. Техніко-криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України. – К., 2013. – 142 с.
5. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство в Україні, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20 листопада 2012 року № 5492-VI, документ 5492-17.
6. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI.
7. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29.
8. Про Концепцію державної міграційної політики: Указ Президента України від 30 травня 2011 року [Елек-

тронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=622%2F2011>.

9. Про Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Указ Президента України від 22 квітня 2011 року № 494/2011.

10. Президент підписав Закон про внесення даних про відбитки пальців рук до біометричних закордонних паспортів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/30944.html>.

11. Огляд зарубіжного досвіду застосування методу біометричної аутентифікації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://42827.ncbint00.webhosting-test.net/?s=%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96+%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8>.

12. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» / Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року №105 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012).

13. Малиновська О. А. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку / О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 2010. – 32 с.

14. Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/288_1.pdf.

15. Усатюк І. Ф., Гладких О. Ю. Впровадження біометричних паспортів як одна з умов вступу України до Європейського Союзу // Європейська інтеграція в контексті світових глобальних процесів: матер. наук.-практ. конфер. 19 грудня 2013 р. / За заг. ред. М. М. Іжи, В. М. Кривцової. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2014 (рукопис).

16. У Німеччині власники біометричних паспортів зможуть, не виходячи з дому ... зареєструвати куплений автомобіль. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dmsu.gov.ua/novyny/za-kordonom/759-u-nimechchini-vlasnyky-biometrychnykh-pasportiv-zmozhut-ne-vykhodiachy-z-domu-zareiestruvaty-kupleniyi-avtomobil>.